

Иманбердиева С.К.,
Егізбаева Н.Ж.

**Прецедентті термин
және прецедентті есім**

Ғылыми мақалада жалпы тіл біліміндегі прецедентті мәтін, прецедентті феномен, прецедентті есім мәселелеріне қатысты ұғымдар қарастырылып, ғылыми еңбектерде қарастырылуы сараланады. Бұл ұғымның ғылыми қолданысқа енгізілу уәжі мен ғалымдардың анықтамалары зерделеніп, өз тарапымыздан осы ұғымды қамтитын терминнің анықтамасы мен айналымға енгізілу негіздемесі беріледі. Ресей тіл білімінде прецеденттік ұғымын кешенді әрі жан-жақты зерттеліп, коннотативті немесе интенционалды қолданыстағы прецедентті есімдерді зерделеген. Қазақ тіл білімінде прецеденттік тілдік бірліктер арнайы кешенді зерттеу нысаны ретінде бірнеше ғана еңбектерде қарастырылған. Әр кезеңнің өзіндік мәдени коды әрі символдық мәнге ие бірліктері болады, осыған байланысты құндылық өзгеруіне қарай символдық мәнге ие прецедент те өзгеріп отырады. Оларды тарих қойнауынан шығарып, зерделеп, әр кезеңнің мәдени символын анықтау барысында прецеденттік ұғымын да ашуға болады. Мәселен, мәдени стереотиптердің өзгеріп, толығып отыруына қарай қазіргі кезде мөлдір махаббат символына Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш Баян сұлу ие, яғни қазіргі кезде қазақ тілінде аталған прецедентті есімдер аталған символдық мағынада жиі қолданылады.

Түйін сөздер: прецедентті термин, ұғым, кенинг, бейонимдену, логопистема.

Imanberdiyeva S.,
Yegizbaeva N.

**Precedent term
and precedent name**

The article examines the concepts «precedent text», «precedent phenomenon», «precedent name» in general linguistics and their research in scientific works. It investigates the motivation of introduction of the concept «precedent», defines the term, and justifies the use of the term in scientific usage. In Russian linguistics the notion of precedent has been comprehensively studied, precedent names have been studied in their connotative or intensional use. In the Kazakh linguistics this problem has been comprehensively studied only in some works. Each period has its own cultural code, language units as symbols of a particular phenomenon. Due to changes of values the precedent, which is a symbol, also changes. In the course of studying cultural symbols of different periods you can discover the meaning of the precedent. For example, depending on the changes and replenishment of cultural stereotypes in the present, the names Kiz Zhibek and Tolegen, Kozy Korpesh and Bayan Sulu are a symbol of pure love, that is, in the modern Kazakh language these precedent names are often used as a symbol of pure love. In historical monuments, which we take as the object of study, other names were a symbol of pure love and beauty.

Key words: precedent term, concept, kening, deonimisation, logopisteme

Иманбердиева С.К.,
Егізбаева Н.Ж.

**Прецедентный термин
и прецедентное имя**

В научной статье рассматриваются понятия «прецедентный текст», «прецедентный феномен», «прецедентное имя» в общем языкознании и их исследование в научных трудах. Исследуется мотивация внедрения в научный оборот понятия «прецедентность», дается его определение, обосновывается использование в научном обороте. В российском языкознании понятие прецедентности было всесторонне исследовано, изучены прецедентные имена в коннотативном или интенциональном использовании. В казахском языкознании эта проблема комплексно исследована только в некоторых трудах. Каждый период имеет свой культурный код, языковые единицы, выступающие символом того или иного явления. В связи с изменениями ценностей меняется и прецедент, являющийся символом. В ходе исследования культурного символа разных периодов можно раскрыть значение прецедентности. К примеру, в зависимости от изменения, пополнения культурного стереотипа в настоящее время имена Кыз Жибек и Төлеген, Козы Көрпеш и красавица Баян являются символом чистой любви, то есть в современном казахском языке данные прецедентные имена часто используются как символ чистой любви.

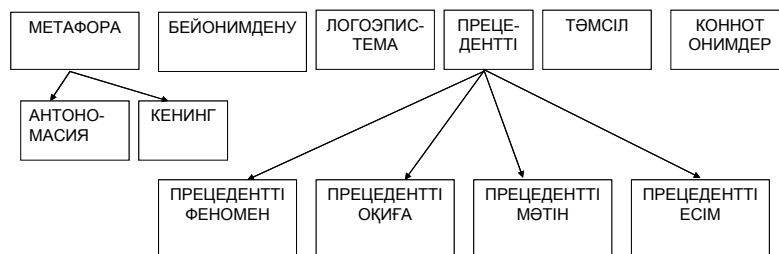
Ключевые слова: прецедентный термин, понятие, кенинг, деонимизация, логопистема.

ПРЕЦЕДЕНТТІ ТЕРМИН ЖӘНЕ ПРЕЦЕДЕНТТІ ЕСІМ

XX ғасырдың соңғы жылдары прецеденттік есім (прецеденттік феномен, прецеденттік мәтін) ұғымы тіл біліміне енгізіле бастады. Дегенмен әр ғалым бұл ұғымдарды өзінше қабылдады, өз түсінігін берді. Олардың бірі жалқы есімнің жалпы есімге ауысуы деп түсінсе, енді біреуі оны кеңірек мәнде деп ұғынды. Сонымен бірге оны қарастырған ғалымдар әртүрлі атау берді.

Бұл құбылысты тіл білімінде атау үшін ғалымдар әртүрлі терминдер ұсынған. Мұны кесте түрінде төмендегідей көрсетуге болады:

Кесте 1 – Құбылысты атаудың терминдік көрінісі

Мұндағы метафора терминін С.В. Перкас ұсынған болатын. Ол жалқы есімдерді жалқы есімдерге жақындататын метафоралық қолданыс туралы айта келе, «метафоралану аталатын нысандарды ерекшелігінен айырады», – дейді [1].

Ал антономасия терминін Л.Н. Андреева, Э.Б. Магазаник, В.М. Калинин қолданған [2; 3; 4]. Л.Н. Андреева үшін антономасия – лексикалық мағынаның екі түрінің – негізгі және мәтін ішіндегі, нысанды-логикалық және аталымдық мағынаның бір уақытта іске асуына негізделген жеке стильдік тәсіл. Осы тектес қолданысты Э.Б. Магазаник поэтикалық ономастикаға ғана тән деп есептесе, В.М. Калинин онимнің поэтикасы туралы сөз етеді.

Бейонимдену терминін Ресей ғалымдарынан А.В. Супера-нская, П. Кристоферсон, В.И. Болотов, И.Н. Юшманов ұстанған [5; 6; 7; 8]. Н.В. Подольскаяның сөздігінде «бейонимдену

– онимнің апеллятивке өту үдерісі» деген анықтама берілген [9]. Н.В. Васильеваның пікірінше, бейонимдену термині «орыс ономастарының қолданысына кеңінен енген жоқ», дегенмен шетел ономастикасында, соның ішінде неміс ономастикасында кеңінен қолданылады [10]. Бұл мәселе бойынша профессор Т. Жанұзақовтың шәкірті Б.Ә. Көшімова «Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі» атты кандидаттық диссертация қорғаған болатын [11]. Сонымен қатар А.Е. Бижкенова неміс тіліндегі бейонимдену үдерісін зерттеп, кандидаттық диссертациясын 1997 ж. қорғап шыққан [12].

Тәмсіл (араб тілінен аударғанда «ұқсату» дегенді білдіреді) терминін С. Мұстафаұлы ұсынған [13], ол фразеологизмдерден нақты мысалдар келтіре отырып, тәмсіл болу үшін келесі белгілерді атап көрсеткен: «Біріншіден, тәмсілдер сөз соңындағы дыбыстары болмаса, негізінен сөйлем ішінде қолданғанда біртұтас даяр күйінде жұмсалады...; екіншіден, мағына тұтастығына ие. Тәмсілдердің белгілі бір меншікті мағынасы болады. Ол мағына тәмсілді құрастырушы, жеке сөздердің мағынасының жай жиынтығы емес. Қайта тәмсілдерде мағынаға байланысты белгілі бір аңыз-ертегі, тарихи оқиға, яки әңгіме бар, енді бір сөзбен айтқанда астарлы мағынасы бар сөздер. Үшіншіден, тіркес тиянақтылық ерекшеліктеріне ие... Тиянақты сөз тізбегіндегі сөздер әркімнің қалауынша емес, қалыптасқан белгілі жүйемен орналасқан.

В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова «логоэпистема» терминін қолдануды ұсынып отыр (грек тілінен «логос» – «сөз», «эпистема» – «білу, тану») [14], яғни сөздің түп төркінін тану. В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова логоэпистемаларға әр деңгейдегі лингвоелтанымдық құнды бірліктерді (қанатты сөздер, фразеологизмдер, прецентті мәтін т.б.) жатқызады. Олардың әр деңгейде болуы логоэпистемаларды қолдануға байланысты, ал ондағы мағына сөздің мағынасын мәдени факт ретінде қолдана білуінде деп түсіндіреді [14].

Кенинг терминін Ю. Лотман, Б. Успенский ұсынған. Кенинг – метафораның бір түрі, мысалы, «қарға тұмсығын бояушы» және «қылыш бояушы» – жауынгер Ю. Лотман, Б. Успенский Иван геркулес және Иван Геркулес есім ұғымдарын талдай отырып, «бірінші жағдайда жалпы есім, ал екінші жағдайда нақты кейіпкерге қатысы бар, қандай да бір жеке белгісі арқылы анықтау емес, тұтас жалқы есім арқылы анықтау», – деп санайды [15].

Е.С. Отин нақты қолданыста мағыналық үстемдігі денотатпен байланысты емес, кейіннен

дамыған ұғыммен байланысты жалқы есімдерді бөле отырып, коннотонимдер терминін ұсынған. Оларға мысал ретінде Ходынка, Камчатка, Соловки, Вавилон, Мекка, Клондайк, Бродвей сияқты жалқы есімдерді келтірген [16].

Жоғарыда аталған терминдердің кейбірі бұл құбылысты толығымен қамти алмаса, екіншілерінің мағыналары кеңірек. «Метафора», «антономасия», «бейонимдену» терминдерінен жалқы есімдердің мүлде жалпы есімге ауысу үдерісін байқасақ, «тәмсіл», «кенинг» терминдерінің беретін ұғымдары тар, «преценттік есім», «преценттік оқиға», «преценттік айтылым» терминдерінің ұғымдарын бере алмайды, ал «логоэпистема» терминінің ұғымы кеңірек, ал «коннотонимдер» термині бұл құбылысты нақты ашып бере алмайды. Біздің ойымызша, «прецентті» термині жалқы есімнің жалпы есімге ауысуы емес, «полярылық», яғни ортадағы ұғым, қажет уақытында жалқы есім бола алады.

Шет тілдер сөзігінде прецент терминінің келесі анықтамасы берілген «прецент [< лат. praecedent (praecedentis)] – 1) бұрын-соңды орын алған және осы сияқты кейін болатын жағдайларға (оқиғаларға) үлгі болатын немесе оларды растайтын жағдай» [17].

Прецентті деген ұғым тіл білімінде ХХ ғасырдың соңына қарай Ресей ғалымдарының (Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин т.б.) еңбектерінде қарастырылған, ал прецентті есім Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Е.Л. Березович, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева, О.С. Боярских, Г.Г. Сергеева т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз етіледі. Мәселен, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева Ресей және Америка мерзімді басылымдардағы преценттік есімдерді қарастыра келе, преценттік феномен терминіне анықтама беріп, олардың төрт түрін көрсеткен: преценттік оқиғалар, мәтіндер, айтылымдар және есімдер. Соның ішінде преценттік есім терминінің анықтамасын келтіріп, денотативті немесе экстенционалды қолданылатын преценттік есімдерге толығырақ тоқталған. Мысалы, Джон Адамс және Джон Кеннеди денотативті қолданылған, яғни кеңінен танымал президент-демократтарға сілтейді. Ал Джон Кэрри есімінің олармен қатар тұруы оны «өзіміз», яғни халық қолдауына ие саясаткерлер дегенді білдіргені. Сонымен бірге коннотативті немесе интенционалды қолданыстағы прецентті есімдерді қарастыра отырып, Рогозин бейнесі Терминаторға теңелгенін айтады, яғни нақты бір іске бел шеше кірісетін адам ретінде суреттелген [18].

О.С. Боярских «Прецентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского

восприятия» атты мақаласында көркем әдеби прецеденттік айтылымдардан құралған қазіргі газет және журнал басылымдарының материалдары негізінде сауалнама жасап, реципиенттер арасында олардың қабылдауы бойынша тәжірибе өткізген. Ол реципиенттер ретінде химия және биология, математика және информатика, тарих, жарнама мамандықтары бойынша оқитын 1-4 курс студенттерін алған, яғни олардың арнайы филологиялық дайындықтары жоқ. Бұл тәжірибе мәдени стереотиптерді студенттердің қалай қабылдайтынын, олардың аялық білімін анықтау үшін жүргізілген. Автор тәжірибе нәтижесін екі фактор тобына түйіндейді. Бірінші топ қабылдаушы субъект санасымен байланысты: белгілі бір прецеденттік айтылыммен таныс болу дәрежесі, әдеби аялық білімінің болуы / болмауы. Екінші топ – прецеденттік белгінің ерекшелігімен байланысты, яғни оның қолдану ерекшелігі (афористік / фразеологиялық), түпнұсқа-мәтінмен байланысы (немесе байланыстың болмауы), трансформация жасау ерекшелігі, лексикалық құрамы [19].

Г.Г. Сергеева «Национально-прецедентные имена в восприятии подростков» атты мақаласында мектеп оқушылары арасында ұлттық мәдениеттің тірек концептілерін игеруін анықтау үшін сауалнама жүргізген. Орыс әдебиеті кейіпкерлерінің әр қырын анықтау бойынша жүргізілген тәжірибеден бір тұлғаның бірнеше белгілерін айқындаған. Мысалы, Печорин прецеденттік есімін оқушылар келесі белгілері бойынша қабылдаған: 1) өзімшіл (эгоист) (14%); 2) рақымсыз (13%); 3) өзін-өзі іздеген, жақсылыққа талпынған (12%); 4) фаталист (11%); 5) өзіне-өзі қайшы (10%); 6) артық, өз орнын өмірден таппаған (10%); 7) ақылды (10%); 8) жұмбақ, түсініксіз (7%); 9) өмірден түңілген (7%); 10) өзін-өзі сынайтын, сезімін бақылайтын (6%); 11) әйелқұмар (5%); 12) суыққанды (4%); 13) өмірде мақсаты жоқ (3%); 14) еркінсүйгіш (2%) [20].

Е.А. Нахимова «Прецедентные имена в президентском дискурсе» атты мақаласында прецедентті феномендерді саяси коммуникацияда тиімді қолданылуын бағалауда келесі критерийлерді ескеруді ұсынады:

1) прецеденттік феноменнің саяси үйлесімділігі. Автор қолданысындағы прецеденттік есімдер мәтіннің дискурстық ерекшелігіне және әсіресе, адресаттың ұғымына толық сай болу керек;

2) прецеденттік есімнің нақты бір белгілеріне сәйкестігі бойынша әлеуметтік түйсінулігі;

3) басылым бағытталған қолданыстағы прецеденттік феноменнің оқырмандар қабылдауына

қолайлығы, оқырмандардың кейіпкер мәнін тану қабілетінің ескерілуі;

4) прецеденттік феноменді қолданудың мүмкіндігінше корректілігі және екі мазмұнды болмауы, сөйленімді екіұшты ұғыну мүмкіндігінің дер кезінде саясаткерлердің байқамауы автор ойынан алыстатады [21].

М.И. Косарев «Прецедентные феномены с субсферой – источником «Кинокшэн» в политической коммуникации Германии» атты мақаласында БАҚ мәтініндегі фильмдерге зерттеу жасап, көрермендердің негізінен фильм атауы мен сюжет есте сақталмайды, ең басты мәнге әртүрлі фильмдердегі әртүрлі оқиғаларда мінез-құлқын көрсететін кинокейіпкердің мифтік бейнесі ие болады деген пікірге келеді. Сондықтан автор Г.Г. Слышкин ұсынған прецеденттік феномен типологиясында прецеденттік концепттік аядағы (концептосфера) прецеденттік жеке тұлғалар концептін және прецеденттік әлем концептісіне ұқсас талдау жасаған [22].

Л. Маршева «Афон и Афоны. Из заметок лингвиста» атты мақаласында мәдени стереотип тұрғысынан Афон және Афондар онимдерін талдау барысында деревня тұрғындарының прагматикалық және коммуникативтік тұрғысынан анықтаған [23].

И.В. Родионова өзінің мақаласында діни есімдердің прецеденттік мәтіндегі алатын орны жөнінде сөз қозғаған. Сонымен қатар ол фразеологизм, тілдік клише, прецеденттік образ, сюжет, прецеденттік тақырып негізінде жасалатынын анықтап, талдаған. Мәселен, «соломонова печать» – бұл фитоним, яғни өсімдік атауы фразеологизм ретінде қолданылады. Бұл атауда «қол жетпейтін, құпия, түсініксіз» деген мағына жатыр; «адамова голова» – иконада берілетін сурет, символдық мағынасы бар және адамзаттың күнәсі мен мәңгі еместігін еске түсіріп тұратын тілдік клише, сол сияқты «егорьево копые, петров (петровский) крест» те тілдік клише ретінде қолданылатын фитонимдер; «моисеев посох» – астронимі нақты образ немесе сюжетпен байланысты дейді мақала авторы, қазақ тілінде Мұсаның асатаяғы. Бұл Мұса пайғамбар туралы сюжетке сүйенген прецеденттік мәтін; тақырып – мифологиялық әмбебаптық – Христос өліміне қатысты туындаған фитонимдер: христов покров, христов прикрыт. Аңыз бойынша, Христосты іздегенде ол сол өсімдіктің астында жасырынып отырған, ғылыми атауы аконий [24].

Ю.А. Гурская Ч. Мористің классикалық семиотикалық үшбұрышына салып, Степан Разин образын талдайды, сонымен бірге ерекше мәні

бар символдық орыс есімдерін оппозицияда қарастырған. Дегенмен ол бұл есімдерді прецеденттік деп атамайды, оларды мәтін ішіндегі тірек есімдер деп талдаған. Ю.А. Гурская өзінің кешенді зерттеу еңбегінде орыс және белорус тілдеріндегі символдық мәнге ие онимдерді, атап айтқанда, антропонимдерді салыстыра зерттеп, олардың қолданыс жиілігін пайызға шаққандағы көрсеткішпен берген [25].

Қазақ тіл білімінде прецеденттік есім терминін қолданбағанымен, осы мәселенің бір қырын зерттеген ғалымдардан Т. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Е. Керімбаевты атауға болады. Профессор Т. Жанұзақов жалқы есімдердің жалпы есімге ауысу мәселесін қарастыра отырып, көркем шығарма жалқы есімдері белгілі бір топтастырылған образды белгілеу мәнін ашқан. Қазақ көркем шығармасында көптеген есімдер антономасия негізінде жағымды және жағымсыз бейнелерді атау үшін қолданылады. Осыларды зерттей келе, Т. Жанұзақов адам әрекеті мен психикасын ашатын бірнеше кейіпкерлерді көрсеткен: Қарабай (Қарынбай), Шығайбай – өте сараң адам, Асанқайғы – қайғы-мұңға берілген адам, Итбай – өте қатал, залым адам, Мырқымбай – кез келген адам, Қожанасыр – қарапайым, Қодар – өте мейірімсіз, «қара күш» иесі, Көсе (Алдаркөсе) – өте қу, Қозы Көрпеш пен Баян сұлу, Қыз Жібек пен Төлеген – мөлдір, таза махаббат символдары. Ғалымның пайымдауынша, бұл есімдерді жағымды / жағымсыз шкаласына бөліп қарастыруға болады, мәселен, Қарабай (Қарынбай), Шығайбай, Қодар, Итбай – жағымсыз тұлғалар болса, Қожанасыр, Алдар көсе, Қозы Көрпеш пен Баян сұлу, Қыз Жібек пен Төлеген – жағымды орынды коммуникативтік жағдайға қарай алады. Профессор Т. Жанұзақовтың пікірінше, бұл есімдер символдық мәнде жалқы есімдерден жалпы есімге ауысады. Бұл үдеріс ономастика саласында бейонимдену деп аталады, яғни мағыналық және қолданыс аясына қарай олар жалқы есімдермен байланысын жоғалтады, мәселен, вольт – тоқ қуатының өлшем бірлігі; бәтис – жұқа мата, француз фабрикасының иесі Батист есімінен жасалған [26].

І. Кеңесбаев жалқы есімдердің мағынасын зерттеп, ол әр кісі есімдерінің сыртында сараңдық, жомарттық, шынайы махаббат құрбаны т.б. сияқты белгілердің болатынын айтып, Қарабай, Шығайбай, Ләйлі-Мәжнүн, Атымтай жомарт, Қожанасыр, Қодар, Қыз Жібек пен Төлеген есімдерін талдайды. Ғалым бұл жалқы есімдерді прецеденттік деп аталмағанымен, олардың басқа онимдерден айырмашылық белгілерін атап көрсеткен:

– ғасырлар бойы халық санасында, салт-дәстүрде сақталған кейбір кісі аттары жалпы есім мағынасында қолданылады. Мұндай қолданыстың негізгі шарты онимнің бір анық көзге түсер мінезіне байланысты болуы;

– жалқы есімнің жалпы есімге ауысудың басты көзі – ауыз әдебиеті және көне жазба ескерткіштері, сонымен қатар халықта сақталған діни және мифологиялық көзқарастар мен наным-сенімі;

– жалпы есім ретінде қолданысқа түскен жалқы есімнің жекелеуші ерекшелігі біртіндеп өшеді және мүлдем жоғалуы мүмкін. Контексте байланысты жалқы есімнің жалпы есімге стилистикалық трансформациялануы мүмкін;

– жалқы есімнің жалпы есімге ауысуында халық тарихы мен этнографиялық ерекшеліктері көрініс табады;

– кейбір кісі есімдері мен географиялық атаулардың жалпы есімге ауысуында лексикалық мағынасы ықпал етеді, дегенмен ол құбылыс өзара сәйкес емес [27].

Алайда аталған ғалымдар қарастырған онимдер бұл үдеріске енеді дегенге келіспейміз. Себебі Қыз Жібек, Төлеген, Балуан Шолақ, Шығайбай, Алатау, Түркістан т.б. онимдерінің жалқы есім мен апеллятивке де қатысы бар. Бұл есімдер жалқы есімдердің барлық белгілерін сақтаған, өйткені нақты тұлғаны, орынды, олардың мінезін, сипатын білдіріп, нақты бір этникалық топтың танымдық санасында адамның сипаты т.б. бойынша жиынтық жасауға мүмкіндік береді. Олар мәдени стереотип болып саналады. Мәселен, Қыз Жібекті қарастырсақ, келесі белгілер коммуникативтік жағдайға қарай шығады: а) мөлдір махаббатқа бөленген; ә) таза махаббат құрбаны; б) ұзын шаш иесі т.б. Мәдени стереотиптер – тумасынан біткен және әлеуметтік топқа енуде қалыптасқан, бірнеше танымдық қызмет атқаратын адамның әрекет, мінез-құлқының реттегіші. Олар жаңаланып, өзгеріп, толығып отырады.

Қазақ тіл білімінде прецеденттік тілдік бірліктер арнайы кешенді зерттеу нысаны ретінде Н. Таированың «Функционирование прецедентных текстов в русскоязычных и казахоязычных газетах» атты еңбегінде қарастырылған [28].

Мақала немесе кешенді жұмыс ішінде прецеденттік мәтін және прецеденттік есім мәселесі келесі еңбектерде қарастырылған. Мысалы, көркем мәтінде лингвомәдени талдау жасағанда Г.А. Қажығалиева сөз еткен [29], Г.Қ. Ихсанғалиева газет және телебағдарлама материалдарына байланысты талдаған [30], Т.Е. Пшенина Ка-

тулдың тілдік тұлғасын зерттеуге байланысты қозғаған [31], С.К. Иманбердиева менсонимдерді зерттеу барысында қарастырған [32]. Қазақ тіл білімінде теориялық және практикалық жағынан прецеденттік есім мәселесін кеңірек қарастырған Г.Б. Мәдиева [33]. Қазақстанның орыс тілді мерзімді басылымында сатира мен юморды қалыптастырудағы тілдік бірліктерді зерттеуде В.И. Жумагулова мифтік және шығарма кейіпкерлерінің, атақты ғалымдардың есімдерін күлкі, ирония жасауда салыстыру ретінде қолданғанын көрсеткен [34].

Сонымен, прецеденттік есім – бұл белгілі бір ассоциация тудыратын жекелеуші белгілері бар және салыстыру үшін қолданылатын нақты оқиғаға, кеңінен танымал мәтінге, жеке тарихи немесе белгілі тұлғамен байланысты кез келген жалқы есім. Мысалы:

Сал сегіз Мәжнүңдей бопты ғашық
Бір қызды Ләйлі көріп Мақпал деген
(Базар жырау).

Осы мысалдан біз «Ләйлі-Мәжнүн» жырымен, яғни түпнұсқа-мәтінмен байланысын көріп отырмыз, сонымен бірге Мәжнүн символдық образына еніп тұрған кейіпкер Сал Сегіз, ал Мақпал есімді қыз оқырманға аялық біліміне байланысты белгілі символдық тұлға – Ләйліге теңеліп тұр. Бұл өлең жолдарынан Мәжнүн символдық есімнің халық арасына (аялық біліміне қарай) таралған белгісі – ессіз ғашық болу бүкіл мәтінге тірек болып тұр. Осы прецеденттік есім негізінде Ләйлі символдық бейненің басты белгісі – сұлулық Мақпал есімді қызға теңеліп тұр. Дегенмен мәдени стереотиптердің өзгеріп, толығып отыруына қарай қазіргі кезде бұл прецеденттік есімдермен қоса мөлдір махаббат символына Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш Баян сұлу да ие, яғни қазіргі кезде қазақ тілінде соңғы аталған прецеденттік есімдер аталған символдық мағынада жиі қолданылады.

Біздің зерттеу нысаны ретінде қарастырып тұрған Х-ХІV ғғ. тарихи ескерткіштерде мүлде бөлек мағынада ғашықтық пен сұлулық симво-

лына айналған. Мәселен, Аллаға, Жаратушыға деген ғашықтық:

Шын ғашығың көрсет маған риза болай,
Өліп-өшіп Закариядай зікірші болай.

немесе:

Ғашықтарға берді ғашық отын күйдіргелі
Зылихадай өн бойын сүйдіргелі.
Менің хикметтерімді ғашыққа айтсаң,
Ділі Әминадай адалдарға айтыңыз
(«Диуани хикмет»).

Бұл мысалдардан біз сол кезде прецеденттік есімге айналған Закария, Зылиха, Әмина есімдерін көреміз. Олардың әрқайсысының сыртында символдық белгілі бір образдар тұр, яғни зікір салудан сол кездері есімі елге жайылған – Закария – дінді уағыздаушы бейне болып табылса, «Жүсіп пен Зылиха» дастанының кейіпкері, ғашықтық символы – Зылиха, ал Мұхаммед пайғамбарымыздың анасы Әмина – адалдық символы. Осы үш образ арқылы Аллаға деген сүйіспеншілікті, мойынсұнушылықты аңғаруымызға болады.

Сонымен бірге бұл ескерткіштер арнау-шығармалар болғандықтан, сол шығарма арналған тұлғаларды дәріптеуде прецеденттік есімдер қолданылған, мысалы:

Сүлеймендей салтанатты падишасың,
Жүсіптің жүзі мен Мәсихтің демі тиген.
Сүйкімді, нәзіксің, Жүсіптей жүзің бар,
Сен сұлулық әлемінің туысың
(«Мұхаббат-наме»).

Хорезми «Мұхаббат-намесінде» Мұхаммед Хожа бекті мақтап, оны салтанатты патша, тіршілік иесінің тілін білген Сүлеймен пайғамбарға теңейді, ал оның сұлулығын әлемде сұлулығы жөнінен теңдесі жоқ Жүсіп пайғамбарға теңейді.

Ойымызды қорыта келе, айтайын дегеніміз: прецеденттік есім – көпшілікке кеңінен танымал, қолданылу ерекшелігі бар, түпнұсқа-мәтінмен байланысы (немесе байланыстың болмауы), трансформация жасалу ерекшелігі бар оним.

Әдебиеттер

- 1 Перкас С.В. Имена собственные и нарицательные в словаре и в художественном тексте // Материалы к серии «Народы и культуры». Вып. XXV. Ономастика. – Кн. 1, ч. 1. Имя и культура. – М., 1983. – С. 141-151.
- 2 Андреева Л.Н. Лингвистическая природа и стилистические функции «значащих» имен (антономасии): автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1965. – 24 с.
- 3 Магазаник Э.Б. Поэтика имен собственных в русской классической литературе: Имя и подтекст. автореф. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1967. – 23 с.

- 4 Калинин В.М. Поэтика онима. – Донецк, 1999. – С. 47.
- 5 Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 276-284.
- 6 Christophersen P. The articles: A study of their theory and use in English. Copenhagen – London, 1939. – P. 35-39.
- 7 Болотов В.И. Теория имен собственных: К проблеме определенности / неопределенности именования денотатов речи. – Ташкент, 2003. – 238 с.
- 8 Юшманов Н.В. Грамматика иностранных слов // Словарь иностранных слов. – М., 1942. – С. 56.
- 9 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – С. 7.
- 10 Васильева Н.В. Онимический мир жаргона. – М.: Институт языкознания РАН, 2000. – С. 20.
- 11 Көшімова Б.Ә. Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы: ҚР ҒА ТБ, 2001. – 28 б.
- 12 Бижкенова А.Е. Содержательный и словообразовательный потенциал деонимов (слов, восходящих к именам собственным). – Алматы: Ғылым, 2003. – 308 с.
- 13 Мұстафаұлы С. Тіліміздегі тәмсілдердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері // Материалы конференции, посвященной памяти профессора М.М. Копыленко, «Мир языка». – Алматы: КазГУМОиМЯ, 1996. – 632 с.
- 14 Костомаров В.Г. Бурвикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. – СПб. – М., 2001. – 256 с.
- 15 Лотман Ю., Успенский Б. О семиотическом механизме культуры // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1971. – Т.5. – С. 152.
- 16 Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк: Юго-Восток. 2004. – С. 79.
- 17 Словарь иностранных слов. – М., 1942. – С. 241.
- 18 Ворожцова О.А., Зайцева А.Б. Прецидентные имена в российской и американской печати // Проблемы образования, науки и культуры. – Вып. 20. – 2006. – № 45. – С. 19.
- 19 Боярских О.С. Прецидентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского восприятия // Политическая лингвистика. – Вып. 21. – Екатеринбург, 2007. – С. 65-69.
- 20 Сергеева Г.Г. Национально-прецидентные имена в восприятии подростков // Вестник ВГУ, Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. – № 2. – С. 12.
- 21 Нахимова Е.А. Прецидентные имена в президентском дискурсе // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вып. 22. – С. 44-48.
- 22 Косарев М.И. Прецидентные феномены с субферой – источником «Кинокшэн» в политической коммуникации Германии // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – С. 25-32.
- 23 Маршева Л. Афон и Афоны. Из заметок лингвиста // Сретенская духовная семинария. – Л., 1997. – С. 1-8.
- 24 Родионова И.В. К вопросу о специфике отражения прецидентного текста на уровне языковых ономастических номинации // Гуманитарные науки. Ономастика: общие вопросы. – Вып. 4. – 2001. – № 20. – С. 52.
- 25 Гурская Ю.А. Культурные возможности лингвистического знака: ключевые имена в русском и белорусском языках. автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1999. – С. 17.
- 26 Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алматы, 1982. – С. 7.
- 27 Кенесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.
- 28 Таирова Н. Функционирование прецидентных текстов в русскоязычных и казахоязычных газетах: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы: КазГУМОиМЯ, 2002. – 28 с.
- 29 Кажигалиева Г.А. Лингвокультурологический анализ художественного текста. – Алматы: Айкос, 1999. – 104 с.
- 30 Ихсангалиева Г.К. Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм): автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы: КазНУ, 2000. – 28 с.
- 31 Пшенина Т.Е. Дискурсивное описание языковой личности Катулла: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы: КазНУ, 2000. – 24 с.
- 32 Иманбердиева С.Қ. Қаладағы тағамхана атаулары: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы: ҚазҰУ, 2001. – 23 б.
- 33 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
- 34 Жумагулова В.И. Сатира и юмор в прессе Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1999. – 206 с.

References

- 1 Perkas S.V. Imena sobstvennye i naritsatel'nye v slovare i v hudozhestvennom tekste // Materialy k serii «Narody i kul'tury». Vyp. NNHV. Onomastika. – Kn. 1, ch. 1. Imya i kul'tura. – М., 1983. – С. 141-151.
- 2 Andreeva L.N. Lingvisticheskaya priroda i stilisticheskie funktsii «znachaschih» imen (antonomasii): avtoref. ... kand. filol. nauk. – М., 1965. – 24 s.
- 3 Magazanik E.B. Poetika imen sobstvennyh v russkoy klassicheskoy literature: Imya i podtekst. avtoref. ... kand. filol. nauk. – Samarkand, 1967. – 23 s.
- 4 Kalinkin V.M. Poetika onima. – Donetsk, 1999. – S. 47.
- 5 Superanskaya A.V. Obschaya teoriya imeni sobstvennogo. – М.: Nauka, 1973. – S. 276-284.
- 6 Christophersen P. The articles: A study of their theory and use in English. Copenhagen – London, 1939. – P. 35-39.
- 7 Bolotov V.I. Teoriya imen sobstvennyh: K probleme opredelennosti / neopredelennosti imenovaniya denotatov rechi. – Tashkent, 2003. – 238 s.
- 8 Yushmanov N.V. Grammatika inostrannyh slov // Slovar' inostrannyh slov. – М., 1942. – S. 56.

- 9 Podol'skaya N.V. Slovar' russkoy onomasticheskoy terminologii. – M.: Nauka, 1988. – S. 7.
- 10 Vasil'eva N.V. Onimicheskij mir zhargona. – M.: Institut yazykoznanija RAN, 2000. – S. 20.
- 11 Koshimova B.Ə. Kazak leksikasyndagy beyonimdeni urdisi: filol. gylym. kand. ... avtoref. – Almaty: KR GA TB, 2001. – 28 b.
- 12 Bizhkenova A.E. Soderzhatel'nyj i slovoobrazovatel'nyj potentsial deonimov (slov, voshodyaschih k imenam sobstvennym). – Almaty: Gylym, 2003. – 308 s.
- 13 Mustafauly S. Tilimizdegi tamsilderdiң leksika-grammatikalyk erekshelikteri // Materialy konferentsii, posvyaschennoy pamyati professora M.M. Kopylenko, «Mir yazyka». – Almaty: KazGUMOiMYa, 1996. – 632 c.
- 14 Kostomarov V.G. Burvikova N.D. Starye mehi i molodoe vino. Iz nablyudeniy nad russkim slovoupotrebleniem kontsa HH veka. – SPb. – M., 2001. – 256 s.
- 15 Lotman Yu., Uspenskiy B. O semioticheskom mehanizme kul'tury // Trudy po znakovym sistemam. – Tartu, 1971. – T.5. – S. 152.
- 16 Otin E.S. Slovar' konnotativnyh sobstvennyh imen. – Donetsk: Yugo-Vostok. 2004. – S. 79.
- 17 Slovar' inostrannyh slov. – M., 1942. – S. 241.
- 18 Vorozhtsova O.A., Zaytseva A.B. Pretsedentnye imena v rossiyskoy i amerikanskoy pechati // Problemy obrazovaniya, nauki i kul'tury. – Vyp. 20. – 2006. – № 45. – S. 19.
- 19 Boyarskih O.S. Pretsedentnoe vyskazyvanie v gazetnom tekste: osobennosti chitatel'skogo vospriyatiya // Politicheskaya lingvistika. – Vyp. 21. – Ekaterinburg, 2007. – S. 65-69.
- 20 Sergeeva G.G. Natsional'no-pretседentnye imena v vospriyatiii podrostkov // Vestnik VGU, Seriya lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. – 2003. – № 2. – S. 12.
- 21 Nahimova E.A. Pretседentnye imena v prezidentskom diskurse // Politicheskaya lingvistika. – Ekaterinburg, 2007. – Vyp. 22. – S. 44-48.
- 22 Kosarev M.I. Pretседentnye fenomeny s subsferoy – istochnikom «Kinokshen» v politicheskoy kommunikatsii Germanii // Politicheskaya lingvistika. – Ekaterinburg, 2007. – S. 25-32.
- 23 Marshva L. Afon i Afony. Iz zametok lingvista // Sretenskaya duhovnaya seminariya. – L., 1997. – S. 1-8.
- 24 Rodionova I.V. K voprosu o spetsifike otrazheniya pretседentnogo teksta na urovne yazykovykh onomasticheskikh nominatsii // Gumanitarnye nauki. Onomastika: obshchie voprosy. – Vyp. 4. – 2001. – № 20. – S. 52.
- 25 Gurskaya Yu.A. Kul'turnye vozmozhnosti lingvisticheskogo znaka: klyuchevye imena v russkom i belarusskom yazykah. avtoref. ... kand. filol. nauk. – M., 1999. – S. 17.
- 26 Zhanuzakov T. Ocherk kazahskoy onomastiki. – Almaty, 1982. – S. 7.
- 27 Kenesbaev I. Kazak til bilimi turaly zertteuler. – Almaty: Gylym, 1987. – 352 b.
- 28 Tairova N. Funktsionirovanie pretседentnyh tekstov v russkoyazychnykh i kazahoyazychnykh gazetah: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Almaty: KazGUMOiMYa, 2002. – 28 s.
- 29 Kazhigalieva G.A. Lingvokul'turologicheskij analiz hudozhestvennogo teksta. – Almaty: Aykos, 1999. – 104 s.
- 30 Ihsangalieva G.K. Funktsional'no-pragmaticheskij analiz zagolovkov na materiale kazhstanskih gazet i teleprogramm): avtoref. ... kand. filol. nauk. – Almaty: KazNU, 2000. – 28 s.
- 31 Pshenina T.E. Diskursnoe opisanie yazykovoy lichnosti Katulla: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Almaty: KazNU, 2000. – 24 s.
- 32 Imanberdieva S.K. Kaladagy tagamhana ataulary: filol. gylym. kand. ... avtoref. – Almaty: KazYU, 2001. – 23 b.
- 33 Madieva G.B. Imya sobstvennoe v kontekste poznaniya. – Almaty: Kazak universiteti, 2004. – 190 s.
- 34 Zhumagulova V.I. Satira i yumor v presse Kazahstana. – Almaty: Fylym, 1999. – 206 s.